

2001'DEN 2016'YA ABD'NİN SURIYE POLİTİKASININ GÜVENLİK PERSPEKTİFİNDEN ANALİZİ VE SURIYE KRİZİNİ ANLAMAK

Hacer BURKAZ
hacerburkaz_94@hotmail.com

Özet

Vekâlet savaşlarının yaşandığı Suriye krizinde BM gibi uluslararası kuruluşların çekimser tavrı ve olayların sadece nicel olarak değerlendirilmesi, insani boyutun arka planda kalması çalışmamın ilham kaynağı olmuştur. Çalışmanın amacı ABD Suriye ilişkilerini 2001 den 2016'ya kadar şekillendiren önemli kilit olaylara değinmek, iç ve dış dinamikleri dikkate alıp teori ve söylem yöntemleri bağlamında analizini yaparken literatüre katkı sağlamaktır.

Çalışmada ABD aktörünün Suriye politikaları güvenlik perspektifi ile ele alınacaktır. ABD'nin dış politikasındaki değişimlerinde Suriye faktörü nasıl etkili olmuştur? Suriye'deki iç savaşın uluslararasılaş(tırıl)masındaki nedenler nelerdir? Kriz öncesinde ve sonrasında ABD-Suriye ilişkileri nasıl seyir izlemiştir? Çalışma bu soruları cevaplandırmakta yardımcı olacaktır. Süreç; 2001-2011 “Yeni bir umut ve istikrar beklentileri”, 2011-2016 dönemleri ise “İç savaştan küresel savaşa dönüşüm” başlıkları altında ele alınacaktır. ABD Suriye ilişkilerindeki seyri belirleyen faktörler; 11 Eylül 2001 krizi, 2003 Irak savaşı, 2004'te ABD'nin Suriye'ye ekonomik ambargo uygulaması, 2005'te Refik Hariri suikastı ile 1996'da Lübnan üzerinden kurulan iyi ilişkilerin sekteye uğramasıdır. 2011'de Tunus'ta başlayıp domino etkisi yaratan Arap Baharı ile dengeler değişmiş, Suriye krizi de şiddet eylemleri ile derinleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Suriye, Ortadoğu,

Tarihsel Süreç

Uluslararası politika konjonktüre bağlı kalarak aktörlerin stratejilerine ve söz-eylemlerine göre şekillenir. Soğuk savaş sonrası oluşan uluslararası sistem dünya dengelerini değiştirmiştir. Başat iki aktörün izleyeceği politikalar dünya siyasetini şekillendirecektir. Bu çalışmada ABD aktörünün Suriye politikaları güvenlik perspektifi ile ele alınacaktır.

- ABD'nin dış politikasındaki değişimlerinde Suriye faktörü nasıl etkili olmuştur?
- Suriye'deki iç savaşın uluslararasılaş(tırıl)ması nedenler nelerdir?
- Kriz öncesinde ve sonrasında ABD-Suriye ilişkileri nasıl seyir izlemiştir?

Çalışma bu soruları cevaplandırmakta yardımcı olacaktır. Konunun daha net anlaşılabilmesi için sorunun genel hatlarıyla tarihsel sürecine değinmekte yarar vardır.

Arapların çoğunluğunu oluşturduğu Suriye’de Kürt, Ermeni Çerkez, Süryani ve Türkmen etnik nüfusunun ve Sünni Müslüman, Nusayri, Hıristiyan, Dürzi ve diğer dini gruplarıyla ülke nüfusu çeşitlilik göstermektedir. Suriye 1946 yılında bağımsızlığını kazanmış fakat kanımca uluslaşma sürecini tamamlayamadığı için birçok darbeye maruz kalarak demokratikleşme sürecini uzatmıştır.

1957 de Sovyet Rusya’nın Suriye’ye 500 milyon dolarlık ekonomik ve askeri yardım planları, komünizmin Ortadoğu da yayılmasına karşı çıkan ABD’nin Suriye ile gergin ilişkilerine sebep olmuştur. Bölgedeki siyasi dengelerin belirleyicisi olan Amerika’nın politikaları ‘Eisenhower Doktrini’ üzerinden okunmaya başlamıştır. Bu dönem Ortadoğu siyasetini değiştirmekle kalmamış Soğuk savaşın da seyrini belirlemiştir. Bugün Suriye üzerindeki ABD–Rusya mücadelesinin temelleri soğuk savaş yıllarına, özellikle 1957 ve sonrasına tekabül etmektedir. 1958’de Mısır ile Birleşik Arap Cumhuriyetinin kurulmuş fakat 1962 yılında Nasır yönetiminin taraflı tutum takındığı gerekçesi ile birlik bozulmuştur. Hafız Esad’ın cebire dayalı yönetimi, 1982 Hama katliamı, Lübnan’ın ve Golan tepelerinin Suriye için önemi, Suriye-İsrail ilişkilerinin gergin olması Suriye faktörünün ABD dış politikasındaki değişiminde belirleyici rol oynamasına sebep olmuştur. ABD Ortadoğu siyasetinde İsrail güvenliğini en önemli faktör olarak görmüştür. ABD yönetimi 1990-2000 yılları arasında Suriye ile olan ilişkilerini daha çok Ortadoğu barış süreci ve İsrail’le olan ilişkilerine temellendirdi. (Atlıoğlu, 2009 s, 108) Keza Suriye-İsrail arasında arabulucu rol üstlenen Clinton’un tutumu da bunu destekler niteliktedir. 1980-1988 İran-Irak savaşında Suriye’nin İran’a destek vermesi ABD’yi memnun etmemiştir. 1991’de Suriye’nin Irak’a karşı göndermiş olduğu askeri yardım ile ABD- Suriye ilişkileri iyileşme sürecine girmiştir. İkili ilişkilerin önemin vurgulayan 1991 yılı ve akabinde düzenlenen Madrid Konferansı başarısız olsa da ilişkileri sekteye uğratmamıştır. Suriye’nin Lübnan’a müdahalesi ABD için sürekli tartışmalı bir konu olarak kalmıştır. ABD dışişleri bakanı olan Henry Kissinger ‘Lübnan’da Arafatın veya ulusal hareketlerin güçlenmesindense Suriye’nin etkin kılınmasının hem ABD hem İsrail’in çıkarına olduğu’ konusunda yönetimi ikna etmiştir. (Dağ. 2013, s, 49) Bu izlenimler 2005 Refik Hariri suikastinden/ölümünden Suriye’nin sorumlu tutulması ile farklı bir boyut kazanır. 2000 li yıllara kadar ABD Suriye ilişkileri çalışmada değinilen konular çerçevede seyir izlemiştir. Kriz öncesi ABD-Suriye ilişkileri Hafız Esad ve Beşar Esad dönemi olarak ele alınırken, ABD yönetiminin dönemsel değişiklikleri genel olarak bahsedilecektir. ABD’de 1988-1991 Hobert Walker Bush Cumhuriyetçi olmanın verdiği bir düşünceyle dış politikasını şekillendirmiştir. 1993’ten 2001’e kadar Demokrat lider olan Bill

Clinton'un dış politikasını da partisinin öncelikleri dış politikasını şekillendirmiştir. 2001-2009 öneminde Cumhuriyetçi lider George Bush ve 2009'dan Kasım 2016 tarihine kadar Obama için de aynı durum geçerlidir. Devletlerin iç veya dış sebeplerden dolayı güçlerindeki dönemsel yükseliş ve düşüşlerse dış politikada uygulanan stratejilerde ve kullanılan araçlarda sürekli bir değişime yol açmaktadır. (Atlıoğlu, 2009, s; 5)

Giriş kısmında ABD Suriye ilişkilerinin 2000 yılına kadar olan gelişimine değinildi. 2001-2011 dönemini 'Yeni bir umut, istikrar beklentileri' 2011-2016 dönemini 'İç savaştan küresel savaşa dönüşüm' başlıkları altında ele alınacaktır.

Yeni bir umut, istikrar beklentileri

1994 yılında Hafız Esad büyük oğlu Basil Esad'ın kendisinden sonra yönetime geçmesi için askeri ve siyasi olarak hazırlıklar yapmıştır. Fakat Basil Esad'ın trafik kazası sonucu ölmesiyle bu planlar tamamen değişmiştir. Kimilerince bu ölüm şüpheli bir durum ve suikast olarak değerlendirilse de net bilgi olmamakla birlikte soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Bu soru işaretleri ve belirsizlikler siyasete yabancı olduğu gerekçesi ile Beşar Esad yönetimine eleştiri oklarını yöneltmiştir. Kardeşi Basil Esad'ın ölümü ile eğitim için gittiği İngiltere'den dönen Beşar Esad 2000 yılında babası Hafız Esad'ın ölümüyle yönetime geçmiştir. Beşar Esad yönetimini meşrulaştırmak için başvurduğu halk oylamasından %97 civarında oy alır. Nusayri kökenli olan Beşar Esad'ın Sünni aileye mensup Esmâ Akharas ile evlenmesini bazı kesimler Sünnilerin sempatisini kazanmak için atılan bir adım olarak yorumlamıştır. İktidarının ilk dönemlerinde reformist olarak anılan 'Beşar Esad' yönetiminin küçük çaplı düzenlemeleri hem ülke içinde hem bölgede farklı umutları beraberinde getirmiştir. Hafız Esad döneminde reforma hasret kalan Suriye halkı Beşar Esad'ın yaptığı düzenlemeleri bir umut olarak algılamışlardır. Yapılan düzenlemeler kimileri tarafından Şam Baharı olarak nitelendirilmiştir. Suriye cephesinde bunlar olurken ABD'de G. W. Bush, Clinton dönemi dış politikası eleştirileriyle yönetime gelmiştir. 2003 Irak savaşında Suriye'nin Irak'tan kaçan gruplara sığınak olması ABD'yi rahatsız etmiştir. Irak'tan sonra sıranın kendisine geleceği düşüncesine hakim olan Suriye bölgesel müttefik arayışı içerisinde olmuştur. Suriye'nin Irak savaşındaki tutumu ABD'nin Suriye'yi 'Şer eksenli' ülkelere dahil etmesine sebep olmuştur. Suriye ABD ile gerilen ilişkilerinden ötürü Lübnan'daki varlığını giderek azaltmaya başlamıştır. ABD'nin 11 Eylül 2001 krizinden sonra Afganistan'a askeri müdahalesi, 2003 Irak savaşı ileriki dönemlerde ABD için ekonomik ve siyasi sorunlar yaratacaktır. Bu sorunlar ekonomik ve askeri alanda ABD'nin uluslararası imajını

zedelemiştir. Suriye'nin ABD ile gerilen ilişkileri İsrail'le olan ilişkilerini de sekteye uğratmıştır. ABD'nin kendisinden beklenen, gerektiğinde taraflararası farklı yaklaşımları aşan çözümleri formüle etmesi ya da manipüle ederek ikna etmesi gerçekleşmemiştir. (Süer, 2012, s, 12)

ABD Suriye ilişkilerinin temel yapı taşı İsrail'in güvenlik durumunun oluşturduğu kanısındayım. 2001 yılında İsrail Lübnan'da Suriye'ye ait radar üssüne saldırı düzenlemesi, Suriye'nin başkenti Şam'da Filistinli militanlar için eğitim kamplarının olduğu gerekçesi ile İsrail 2003 yılında burayı bombalamıştır. İsrail kendi ülkesinde yapılan saldırılardan yaşadığı sınır anlaşmazlıkları sebebi ile Filistin'i; Golan tepeleri ve Filistin mücadelesine verilen destek gerekçesi ile Suriye'yi sorumlu tutmuştur. Mayıs 2004'te ABD Suriye'ye ekonomik ambargo ilan etmiştir. Bu olaylarda ilişkilerin birbirine bağlılığı konusunda daha açıklayıcı olmuştur. 2005'te Refik Hariri suikasti ile Suriye'nin sorumlu tutulması üzerine dengeler değişmiş ve Suriye Lübnan'daki hakimiyetini yavaş yavaş kaybetmiştir. Öte yandan da Irak savaşındaki kıvılcımlar Suriye'ye de sıçramıştır. 2006 da Irak'taki El kaide lideri Zerkavi'nin ABD hava saldırısı sonucu öldürülmesi üzerine yerine gelenler de farklı bir El kaide olmuştur. ABD Irak ile uğraşırken Suriye'ye sıçrayan kıvılcımları birer tehdit olarak görmektedir. Dönemin başkanı Bush'un Suriye de kimyasal silahların varlığına ilişkin açıklamaları günümüzde yaşananlarla da kanıtlanmıştır. Yeni bir seçim sürecine giren Amerika, 2009 da demokrat gelenekten olan Barack Obama'nın galibiyeti ile sonuçlanır. Obama da selefi Bush'un dış politika söylemlerini eleştirir. Ortadoğu başta olmak üzere dünya barışını sağlamaya yönelik siyaset izleyeceğini dillendirir. Bunun yanı sıra ABD kendi içinde ilkler yaşamaktadır. Obama'nın sağlık alanındaki yaptığı reformlar bu ilkler arasındadır. Obama'nın yönetime geçmesinin ardından 2009 da Irak'tan, 2011 de Afganistan'dan askerlerini geri çekmiştir. Suriye'ye 2011 de elçilik açmıştır. Böylece Ortadoğu ile ilişkiler normalleşme sürecine girmiştir.

İç Savaştan Küresel Savaşa Dönüşüm

2011 de Ortadoğu tam anlamıyla yangın yerine dönmüştür. Arap Baharı olarak nitelendirilen olaylar zinciri genişlemiş, bölge için domino etkisi yaratmıştır. İlk kıvılcım Tunus'ta seyyar satıcı Muhammed Buazizi adlı gencin geçim sıkıntısını protesto için kendini yakmasıyla başlamıştır. Olaylar Tunus'a, Fas'a, Libya'ya, Mısır'a ve Suriye'ye yayılmıştır. Dikta yönetimler olarak nitelendirilen rejimler yıkılmış, huzur ve istikrar sloganları yükselmiştir. Fakat bu umutlar da çok uzun sürmeyip hüsrarla sonuçlanmıştır. Keza Mısır'da

Mursi yönetimine yapılan askeri darbe bu tehlike sinyallerini vermiştir. Suriye’de olayların başlangıcı ise Deradır. Suriye halkı Tunus, Libya ve Mısır’a destek yürüyüşlerine katılmış, fakat yönetimin halka ağır müdahaleleri Suriye’yi çıkmaza sürüklemiştir. Tabii olayların çıkış noktasını farklı okuyanlarda mevcuttur. Bu okumalardan biri de; Suriyeli iki doktorun yaptıkları telefon görüşmelerinde bölgedeki durumu değerlendirmeleri, yıkılan rejimlerin umut vaat ettiğini ve bu durumdan Suriye’nin nasiplenmesi yönündeki temennileri olmuştur. Bunun üzerine doktorların tutuklanması ve bu doktorların akrabası olduğu iddia edilen bir grup çocuğun duvarlara ‘Halk düzenin yıkılmasını istiyor’ yazısını yazıyorlar. Çocukların tutuklanması ve ağır müdahalelere maruz kaldığı gerekçesi ile aşiretlerin sürece dahil olması neticesinde olaylar büyümüştür.

2012 yılında ABD büyükelçisi Chris Stevens’in Libya Bingazi de öldürülmesi ile Ortadoğu-ABD çizgileri değişir. 2012 yılında ABD Suriye’de açtığı elçiliği kapatmıştır. Suriye’de halkın ayaklanması ve buna Esad’ın kayıtsız kalmasını istemeyen kesimler Esad’ı reform hareketlerine zorlasalar da bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Esad’ın reform söylemleri yalnızca teoride kalmış ve pratikte halkı tatmin edecek düzeye geçmemiştir. 2013 yılında Beşar Esad’ın sivil halka karşı kullandığı kimyasal silahlar Suriye iç savaşının yıkımlarının arttığını göstermektedir. Esad’ın halkına karşı insanlık dışı muameleler uluslararası arenalarda yankı bulmuştur. ABD’nin ‘kırmızı çizgi’ olarak belirttiği kimyasal silah kullanımı söylemi çok geçmeden değişmiştir. Obama Suriye’ye müdahalenin BM destekli olması için girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimleri Rusya ve Çin’in vetosuyla sonuçsuz kalmıştır. ABD halkının kendisine yönelik desteğinin de savaşı değil, barışçı yöntemleri savunmasına bağlayan Obama dış politikada zor kullanmayı gerektirecek seçeneklerden özenle kaçınmaktadır. (Akgün, 2012, s, 11)

Daha öncede değindiğim gibi Obama savaş karşıtı, barış endeksli politikasından ötürü Suriye krizine müdahalesinde BM desteğini önemli kılmaktadır. Bu durum Bush’un realist politikasını eleştiren, idealist bir yapıya sahip olan Obama’nın Suriye’ye tek başına müdahalesinin zorlaştığını göstermektedir. Suriye iç savaşının başında ortaya çıkan Özgür Suriye Ordusu ve diğer birçok grup muhalefeti temsilen homojen yapıya sahip olmamış ve kendi içinde birçok bölünme yaşamıştır. Daha önce değindiğim üzere Irak El kaidesi 2006’da Irak İslam Devleti adını almıştı. 2013’te El Bağdadi’nin Suriye El kaidesi olan Nusra cephesiyle birleşerek Irak Şam İslam Devleti olduklarını ilan etmişlerdir. Suriye iç savaşı artık bambaşka bir boyut kazanmıştır. Suriye’deki rejim değişikliği sorunu Tunus veya Libya’daki

geçişlerin aksine çok denklemlili bir yapı göstermektedir. Aralarında İsrail, İran, Türkiye, Suudi Arabistan, Rusya, AB ve ABD gibi ülkelerin bulunduğu bu denklem sadece ülkenin değil, tüm bölgenin geleceğini yakından ilgilendirmektedir. (Dağ, 2013, s, 49)

Suriye’de IŞİD, El kaide, El Nusra, PYD gibi unsurların ortaya çıkması ile sorun çözülemez hale gelmiştir. 2013 yılı Suriye iç savaşının en acılı yılı olmuştur. Kimyasal silahların kullanımı ile 1300 kişi hayatını kaybetmiş, 3 milyon insanda mülteci konumuna düşmüştür. 2014 yılında ise Kobani olayları ile IŞİD ve PYD’nin çatışması kriz çemberini genişletmiştir. 2015 yılında ise sahada birçok aktör yer edinmiştir. İran’ın Esad’a destek çıkması bölgesel birliği zedelemiştir. Rusya’nın Suriye’ye askeri yardımları hız kazandırması, ABD’nin istenilen müdahaleyi gerçekleştirmemesi, Türkiye içinde hem ülke içi hem bölgesel güvenlik tehdidini meydana getirmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak ABD’nin Suriye ilişkilerindeki belirleyici noktalar iç dinamikler, çıkarlar, bölgesel ve küresel aktörlerdir diyebiliriz. Girişte sorduğum soruların cevaplarını toparlayarak yineleyecek olursam; ABD’nin dış politikasındaki değişimlerinde Suriye faktörü konjonktüre bağlı kalarak çıkarlara, işbirliğine ve iç dinamiklere göre şekillenmiştir. Suriye’deki iç savaşın uluslararasılaş(tırıl)masındaki aktörlerin takındıkları tutumların yetersizlikleri olayın genişlemesine sebep olmuş sorunu çözüme kavuşmasını zorlamıştır. Son olarak sorduğum soruyu da kriz öncesi ve sonrası ABD ile Suriye ilişkilerini kronolojiye uygun ele alıp cevaplamaya çalıştım. Benim bu analizimdeki öngörüm Suriye’nin bütünlüğünün pek de mümkün olmayacağı yönünde. Bunu konjonktürel etkenlere bağlayabiliriz. Muhafız grupların birlik olmayışı, Esad yönetiminin halkına karşı ağır yaptırımlarının desteklenmesi, savaşan tarafların hedef ve amaçlarının farklı olması Suriye krizini çözümsüzlük girdabına sürüklemiştir. Süreç içerisinde Suriye küresel ve bölgesel güçlerin vekâlet savaşlarının bir zemini haline gelirken, bu durum sahadaki aktörlerin yapısını da çeşitlendirip ilişkiler ağının daha da karışık bir hale gelmesine neden olmuştur. (Ulutaş, Kanat, Acun, 2011, s, 8)

Suriye de vekâlet savaşlarının devreye girmesiyle çözümsüzlüklerin art arda sıralandığı kamımdayım. ABD’nin değişen söylemlerinin farklı yorumlanması küresel siyasetin de farklı algılanmasına sebep olmuştur. Obama’nın dış politikası Ortadoğu özellikle Suriye krizi üzerinden anlaşılmaya çalışıldı. Suriye’deki krizin gelişimi ABD’nin gerileyişi

tartışmaları ile aynı zamanda meydana geleceği tartışmalarından Suriye meselesi önemli bir başlık olarak yer aldı. Örneğin ABD'nin dış politika hedefleri ve amaçları Suriye üzerinden okunmaya başladı. (Ulutaş, 2012, s, 13) Kasım 2016 seçimleri de bu algının değişmediğini göstermiştir. Donald Trump'ın Ortadoğu siyasetine karşı sert söylemleri, Hillary Clinton'un inişli çıkışlı siyaseti Suriye krizinde etkili olup olamayacağı merak konusuydu. Trump cumhuriyetçi politikalarından çokta soyutlanamamış, Suriye krizinin çözümü noktasında endişeleri arttırmıştır. Hillary Clinton için siyasete yabancı olmadığı, bir dönem yapmış olduğu dışişleri bakanlığının tecrübeleriyle Suriye krizini çözebileceği söylemleri olsa da kamuoyunda tatmin edici olmamıştır. Donald Trump yönetimi ile Suriye alan mücadelesine dönüşmüştür. Yani Rusya Suriye'de Lazkiye ve çevresini koruyarak kendi hakimiyet alanını yaratmaya çalışmakta, Suriye rejimi Şam ve yakınlarında sükûneti sağlayarak kendi alanını, ABD ise IŞİD ile mücadeleyi öncelemekte, Rusya'ya ve İran'a karşı Münbiç, Kobani ve Rakka çevresini korumaya çalışır. ABD'nin koruduğu bölgelerde ve önceliklerinde işbirliği yaptığı taraflarda değişkenlik göstermektedir. Örneğin ABD'nin IŞİD'e karşı PKK'nın Suriye kolu olan PYD/YPG'ye (PYD'nin askeri kolu YPG) destek vermesi, Rusya ve İran'ın dengeleyicisi ve bölgenin köprüsü olan Türkiye ile müttefikliğini zedelemektedir.

Suriye'nin geleceğine dair yapılan yorumlar ise kalıcı barışın inşasının sağlanamayacağı örneğin (failed state) çalışmayan devletin (Libya'da olduğu gibi) ya da federe devletlerin kurulacağı doğrultusunda. Kanımca Suriye krizi birçok akademisyen ve konuyla ilgili uzmanların da dediği gibi NATO destekli bir müdahale ile aşılabılır. Suriye krizi uluslararası aktörler ve kuruluşlarca sadece nicel olarak değerlendirilmesi durumun insani boyutunun ihmal edilmesine sebep olmaktadır. Kriz analizi yapılırken nicel verilerin yanı sıra durumun niteliksel olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Krizin tespitinden sonra olası tehditlere karşı tedbirler alınmalıdır. Çünkü Suriye krizi ile başlayan göçler işsizlik, güvenlik gibi sosyo-ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Keza doğruluğu tartışılabilir da medyada binlerle ifade edilen kayıp Suriyeli çocuk nüfusundan bahsedilmektedir. Şayet bu haber doğru ise bu kayıp çocukların organ mafyalarına ve terör örgütlerinin eğitim kamplarına hizmet düşüncesi çok büyük bir tehdittir. Bu durumun önlenmesi, bölge istikrarını sağlayacak politikaların üretilmesi ve Suriye krizinin muğlak yapısının çözüme kavuşturulması elzemdir.

Kaynakça

- Acun, Can; Kanat, Kılıç Buğra; Ulutaş, Ufuk; 'Sınırları Aşan Kriz Suriye' ,SETA, Mart 2015
- Akgün, Birol; 'Suriye Krizi'nde Bölgesel ve Küresel Aktörler' SDE Analiz, Haziran 2014
- Armaoğlu, Fahir; '20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995' Timaş yayınları, 22. Baskı, Nisan 2017, İstanbul
- Athoğlu, Yasin; 'Suriye Dış Politikasında Güç ve Güvenlik İlişkisi', Bilge Strateji, Cilt 1, Sayı 1, Güz 2009
- Dağ, Ahmet Emin; 'Suriye Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü', IHH İnsani Yardım Vakfı Araştırma ve Yayınlar Birimi 2. Baskı,2013
- Karpat, Kemal; 'Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyetçilik', Timaş yayınları, 3. Baskı, Ekim 2015, İstanbul
- Sander, Oral; 'Siyasi Tarih İlkçağdan 1918'e' 20. Baskı, Ekim 2010
- Sönmezoğlu, Faruk; 'İki savaş sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1914-1945' Der Kitap ve Yayınevi, 2015, İstanbul
- Süer, Berna; 'Suriye-İsrail Barış Görüşmeleri: Olgunlaşma Teorisi Perspektifinden Bir Analiz', Ortadoğu Etütleri, Cilt 3, No 2, Ocak 2012